

Гершкович Я.П.

м.Київ, Ін-т археології НАН України

Якубенко О.О.

м.Київ, Національний музей історії України

Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинських курганів.

У 80-і роки ХІХ ст. роменським поміщиком С.А. Мазаракі під час розкопок курганів на мису правого берега р.Хмелівки в місці злиття її з р.Сулою, поблизу села Аксютинці Роменського повіту Полтавської губернії (сучасне село Пустовітівка Роменського району Сумської області), крім численних речей скіфського часу, була знайдена глиняна біконічна посудина, оздоблена заглибленим орнаментом зі свастиками. Частина предметів з цих розкопок була придбана графом О.О. Бобринським, який опублікував згадану посудину, звернувши увагу на її орнаmentaцію 12 свастиками [1]. Точних даних щодо обставин знахідки вже на той час не було.

У 1968 році В.А. Іллінська, характеризуючи посульські матеріали скіфського часу, також навела малюнок посудини, зачисливши її за формальними ознаками до варіанта 5 типу 1 [2]. Потім на неї звертав увагу Б.О.Рибаків, порівнюючи її орнаmentaцію із зображеннями, які вважались графічними системами з календарним змістом (12 свастик – 12 місяців) [3]. Жодного разу скіфська атрибуція знахідки не ставилася під сумнів.

Знайомство з оригіналом у фондах Національного музею історії України показало, що перед нами посудина келихоподібної форми, але схожість її зі скіфськими суто зовнішня. Що ж стосується описів та опублікованих малюнків орнаменту, то вони геть неточні як щодо форми знаків, так і їхньої кількості.

На підставі візуально визначених технологічних ознак – домішка в тісті дрібнотовченого шамоту і піску, слабка заліскованість зовнішньої поверхні та її бурий колір – може бути проведене співставлення з посудом епохи середньої-пізньої бронзи, особливо перехідного періоду, пов'язаного з культурою бага-

топружкової кераміки (КБК) або її локальними варіантами. Для такого висновку показовим є трьохчастинний профіль: нижня половина тулуба відділена від верхньої ребром, а верхня половина чітко відділена від шийки завдяки звуженості останньої. В нижній частині – невеликий піддон (рис. 1, 1). Висота посудини – 7,3 см, висота до ребра – 3,2 см, висота шийки – 0,9 см, діаметр вінець – 4,5 см, діаметр тулуба (по ребру) – 8,5 см, діаметр дна – 3,7 см. Такі посудини, а їхні розміри і, відповідно, об'єми дуже різноманітні, широко представлені на поселеннях і в похованнях КБК всіх регіонів її поширення [4]. Це одна з форм, що пов'язана з середньодонськими пізньокатакомбними керамічними традиціями, за участю котрих не пізніше кінця першої чверті II тис. до н.е. відбувалося формування КБК [5]. Можна стверджувати, що серед класичного посуду більш пізньої зрубної культури аналогій немає, а в синхронній із КБК тшинецькій культурі, зокрема, у її сосницькому (лівобережному) варіанті, хоча, як зазначала С.С.Березанська, близькі за технологічними ознаками посудини з'являються на пізньому етапі [6], але ні на ранньому, ні на пізньому етапах немає трьохчастинних.

Орнамент, виконаний прокреслюванням тонкою паличкою зі злегка притупленим кінцем, розміщений на верхній половині посудини у трьох зонах. Перша згори починається безпосередньо під шийкою, де розміщені 10 навскіс заштрихованих трикутників, причому, якщо трикутниками також вважати горизонтально заштрихований простір між ними, то ця кількість подвоюється. Нижче – пояс із трьох горизонтальних ліній, під яким розташована друга, основна зона. У ній – 11 (не 12!) правобічних свастик. Біля двох із них нанесені підквадратні фігури з 5 крапками усередині, а біля третьої – подібний знак з простим хрестом, у горішніх секторах котрого 3 і 4 крапки, а в долішніх – по 2. У третій зоні, під свастиками, вздовж ребра – прокреслений бордюр, усередині якого нанесені 78 коротких вертикальних відрізків (рис.1, 2).

За словами О.О.Бобринського, орнамент був покритий "белым составом" [7], тобто, можливо, пастою, але вона дотепер не збереглася, (імовірно, це був вапняний наліт, знищений при промиванні музейного експоната). Подібні орнаменти або,

точніше, системи знаків утворюють одну з численних груп символічних зображень (ідеограм) на посуді зрубної культури [8]. Для них також характерні, крім хрестів, свастик і т.п., підквадратні або ромбоподібні фігури-знаки (“знаки-рамки”, за В.В.Отрощенком)[9], і їх сполучення [10]. Ідеограми відомі й у КБК [11], але, мабуть, тут вони виконані більш недбало, немає свастик. Все це дозволяє відносити аксютинську посудину до періоду пізньої КБК або початку бережнівсько-маївської зрубної культури. У світлі теперішніх уявлень про хронологію цих культур це відповідає середині II тис. до н.е. (XVI-XV ст. до н.е.).

Для інтерпретації ідеограм, мабуть, немає необхідності зупинятися на задалегідь безуспішних спробах їх “читання” через порівняння з літерами санскритської [12] або будь-якої іншої писемності. Навіть графічний (швидше за усе випадковий) збіг знаків із літерами того або іншого алфавіту не передбачає обов’язкової їхньої фонетичної відповідності, до того ж, як відомо, літерне письмо є надбанням більш пізньої доби [13]. Нам здається, що основне положення, яке може бути прийняте сьогодні, полягає в тому, що в ідеограмах відбита складна світоглядна система, “модель світу”, а також пов’язані з нею міфологічні уявлення та культова обрядність [14]. Частиною цієї системи є так звані циклічні композиції. Саме на них частіше за все звертають увагу як на можливу передачу календарної символіки. Розглянемо з цієї точки зору орнамент аксютинської посудини.

Почнемо з нижньої, додаткової зони. Її ознакою, за В.І.Бесєдіним та І.Є.Сафоновим, мають бути дрібні структурні одиниці орнаменту. При підрахунку знаків на значній серії виробів ними з’ясовано, що в цих зонах більшість числових значень укладається в інтервалі від 30 до 120, і тут є “виняткове розмаїття чисел при мінімумі збігів” [15]. На нашу думку, з цього випливає висновок про те, що кількість знаків у додаткових зонах залежить від їхньої функції слугувати розміткою для знаків основного орнаментального поля, втім це твердження зовсім не протирічить тому, що за ними було і якесь семантичне навантаження. Про можливість попередньої розмітки пишуть, до речі,

також В.І.Бесєдін та І.Є.Сафонов [16]. У нашому випадку свідчення цього – 78 вертикальних відрізків усередині бордюру.

Принцип тут, мабуть, був такий: по сирій глині вздовж ребра посудини приблизно через рівні проміжки було нанесено певну кількість відрізків (в інших випадках це могли бути кути, крапки, штрихи, тощо). Потім їх було підраховано для з'ясування того, яким мав бути розмір знаків у основній зоні. Наприклад, оскільки потрібно було отримати 14 знаків (11 свастик і 3 квадрати), то для їхнього рівномірного розміщення необхідно, щоб кожен знак займав місце, котре дорівнювало б довжині, яку нижче займають не більше 5 відрізків ($78:14=5,5$). І це максимальна відстань, тому що між свастиками і квадратами передбачалися прогалини. Якщо ми спроецюємо свастики дотолу, то легко переконалися, що ліві бічні сторони кожної збігаються з окремим відрізком, а праві іноді потрапляють у проміжок між ними: свастики третя, п'ята, одинадцята (рис. 1,2). До того ж остання з них проєцюється одразу на 6 відрізків. Ця особливість вказує, що свастики креслились послідовно зліва-направо. Отже, 78 відрізків не пов'язані з позначенням а ні днів, і, тим більше, тижнів чи місяців. Саме цим зумовлене “розмаїття чисел при мінімумі збігів”.

Це не суперечить можливості інтерпретації як календарного “запису” зображень у другій, основній зоні. Навпаки, виявлена закономірність є ще одним аргументом на користь цього, оскільки виключається випадковість у кількості знаків. Окрім цього, тут наявний такий важливий елемент, властивий календарям, як порушення загальної послідовності чергування свастик завдяки зображенням квадратів з крапками. Останні нанесені перед трьома суміжними свастиками і, тим самим, позначають якийсь певний цикл. Хоча ми усвідомлюємо, що інтерпретація квадратів може бути різноманітною, дуже важко стриматись від припущення, що вони є символами засіяного (два перших квадрати) і дозрілого поля (останній третій квадрат із найбільшою кількістю крапок), тобто перед нами осінньо-зимово-весняний (перші 8 свастик) і літній (три свастики з трьома квадратами) періоди року. “Пропущеним”, скоріш за все, був 1 зимовий місяць. Відзначимо, що цей висновок не узгоджується з пропозицією І.Є.Сафонова вважати символами зимових місяців саме

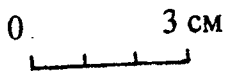
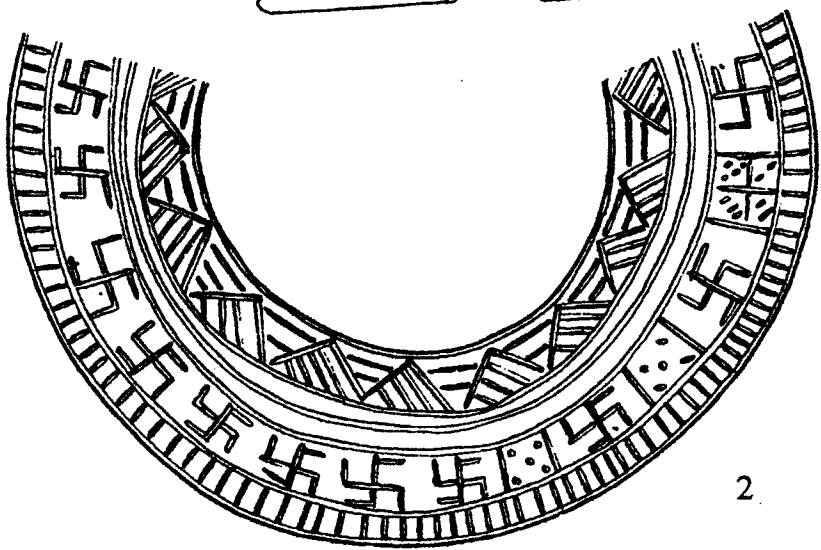
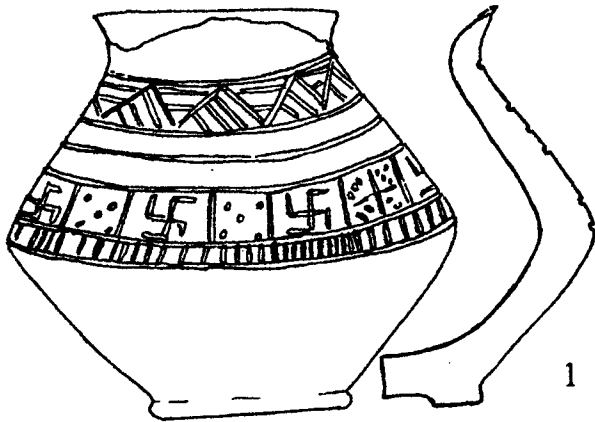
свастики з додатковими позначками, в тому числі у вигляді підчотирикутників, які дуже схожі на аксютинські і за формою, і за кількістю [17].

У верхній зоні початок 10 (або 20?) трикутників не збігається ні з відрізками, ні зі свастиками - для них, мабуть, була використана своя розмітка, що не збереглася, оскільки по ній і були прокреслені трикутники.

У тому випадку, коли кількість знаків на посудинах або на інших предметах дорівнює 12 або 13, висновок про місячні або місячно-сонячні (із додатковим місяцем, інтеркаляцією) календарі став, мабуть, традиційним [18]. Але нерідко такого збігу усеж-таки немає. І.Є.Сафонов навів аналіз розподілу елементів орнаменту на посуді катакомбної, абашівської і зрубної культур, і в результаті з'ясувалося, що кількість знаків може бути від 4-5 до 27-29, причому піки гістограм припадають не тільки на 12-13, як це повинно бути в місячно-сонячному календарі, але і на 6,7,8 [19]. 11 свастик в основній зоні аксютинської посудини також не відповідають жодному з типів місячного або сонячного календаря, кількість місяців у яких може бути лише 10, 12 або 13 [20].

Ті численні випадки, коли кількість знаків основної зони не відповідає кількості місяців у році, мабуть, є показником примітивності календаря. Інакше кажучи, перед нами не той календар, яким користувалися для точних астрономічних спостережень, а особливий ритуальний календар, необхідний мертвому в потойбічному світі. Це цілком ймовірна ситуація: у Єгипті з 1900 р. до н.е. поряд з офіційним, існував народний місячний календар, що використовувався в повсякденному житті і для культових цілей [21]; тут формуванню математичних знань, без котрих неможлива поява дійсних календарів, придатних для пророцтв астрономічних явищ, передував майже трьохтисячолітній період примітивних схем спостереження релігійного та практичного призначення [22].

Саме такий культовий календар або примітивну схему зображено на аксютинській посудині. Ось чому ми приєднуємося до висновку В.І.Беседіна та І.Є.Сафонова про те, що ідеограми на зрубних посудинах були "зображенням року" [23].

А взагалі вони могли бути пов'язані з уявленнями про особливості світовлаштування і закони “відродження”. На посудині, що розглядається, кульмінаційним моментом, символом відродження, є остання справа свастика і квадрат з позначенням дозрілого поля. Саме з уявленнями про циклічні зміни часу пов'язана наявність цієї посудини і подібних до неї у похованнях.

Конкретні форми відображення подібних уявлень у поховальних обрядах можуть бути найрізноманітнішими. Як відомо, у Давньому Єгипті з місяцем ототожнювався Осіріс, який управляв переходом від життя до смерті і судив мертвих. У поховальній обрядності з культом Осіріса була пов'язана так звана гра “сенет”, для якої виготовлялися спеціальні розділені на квадрати дошки (кожний квадрат ототожнювався з днем місяця) і фішки. Такий набір, зокрема, виявлений у гробниці Тутанхамона (XVIII династія – 1580-1314 роки до н.е.), на настінних розписах гробниці Нефертіті (XIX династія – 1314-1200 рр. до н.е.), припускається їх існування ще в ранньодинастичний період (кінець IV тис. до н.е.) [24]. На території України знахідки своєрідних ігрових кісток відомі в похованнях катакомбної культури [25]. Отже, вони були призначені для померлого не як іграшки, а відбивали уявлення, відповідно до яких під час гри проходження в “будинок Гора” (у сенеті — особливим чином виділений квадрат із символом Сонця або Сокола) забезпечувало відродження людини. У похованнях КБК та зрубних таких гральних кісток або фішок не знайдено, але досить часто зустрічаються комплекси з наборами бабок (астрагалів), а також посудини з ідеограмами. Безперечно, такі посудини могли використовуватися не тільки в поховальних обрядах, але й під час свят. Про це свідчать їх знахідки на поселеннях. На сьогодні найбільша серія (часто у фрагментах) походить з Мосолівського поселення зрубної культури на Середній Донщині [26].

По своїй суті календарні фризи на давньому посуді, в тому числі у КБК та зрубній культурі, вписуються в загальну систему уявлень про трьохчасну модель світу, де долішній ярус зображень — нижній, або підземний, світ, середній — світ земний, верхній — світ небесний [27].

Шукати джерело цих уявлень — справа безперспективна, оскільки вони формувалися незалежно в різноманітних регіонах стародавнього світу. У скіфський час така ж сама модель відображена, наприклад, на келихах з Куль-Оби та Частих курганів, на чашах з Солохи та Гайманової Могили, на амфорі з Чортомлика та на пекторалі з Товстої Могили, де реалістичні зображення людей та тварин зосереджені у зоні світу живого. У багатоярусних композиціях вони займають подекуди середню, проміжну, позицію, як і на аксютинській посудині, і на багатьох інших зрубних.

Література

1. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, и о курганах Звенигородского, Каневского и Роменского уездов. Дневник раскопок 1889-1897 г.г.- СПб., 1901.- Том III.- С. 37, фиг. 6; С. 80.
2. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).- К.: Наук. думка, 1968.- С. 6-9, 34-36, 168-169.- Рис. 45, 1; Приложение N 1 на С.191; Табл. LXII, 27.
3. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.- М.: Наука, 1981.- С. 322-323.- Рис. на С. 323 (внизу слева).
4. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многовазиковой керамики)//Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.- К.: Наук. думка, 1977.- Рис. 3, 6; 4, 1, 11, 12.
5. Там же.- С. 31-32, 41.
6. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине.- К.: Наук. думка, 1972.- С. 109.
7. Бобринский А. Указ. соч.- С. 37.
8. Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной культурно-исторической общности.- Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Воронеж, 1998.- С. 19.
9. Отрощенко В., Формозов А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica.- Sofia.- 9.- 1988.- С. 174.- Рис. 9, 4; 14, 1.
10. Беседин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА.- 1996.- N 2.- С. 22-23.-Рис. 3, 1, 3.
11. Отрощенко В., Формозов А. Указ. соч.- Рис. 1.
12. Кульбака В., Качур В. Соматичні культури півдня Східної Європи.- Маріуполь, 1998.- С. 49-50.
13. Фридрих И. История письма.- М.: Издательство восточной литературы, 1979.- С. 94.
14. Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры)// Обряды и верова-

ния древнего населения Украины.- К.: Наук. думка, 1990.- С. 15; Захарова Е.Ю. Указ. соч.- С. 15.

15. Беседин В.И., Сафонов И.Е. Указ. соч.- С. 26-27.

16. Там же.- С. 30.

17. Сафонов И.Е. Особенности хозяйственного календаря срубной культуры Доно-Донецкого региона// Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи (тез. конф.).- Воронеж, 1996.- Вып. 2.- С. 68.- Рис. 1, 5.

18. Андриенко В.П. О семантике орнамента сосуда из Владимировки// Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы (тез. конф.).- Донецк, 1979.- С. 70; Гершкович Я.П., Евдокимов Г.А. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // СА.- 1982.- N 4.- С. 228; Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА.- 1986.- N 3.- С. 229-230.

19. Сафонов И.Е. "Священные" числа и восприятие времени в абашевском и срубном мире // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи (тез. конф.).- Воронеж, 1996.- С. 63.

20. Беседин В.И., Сафонов И.Е. Указ. соч.- Таблица, С. 29.

21. Бикерман Э. Хронология древнего мира (Ближний Восток и античность).- М.: Наука, 1975.- С. 36.

22. Неймбауэр О. Точные науки в древности.- М.: Наука, 1968.- С. 101.

23. Беседин В.И., Сафонов И.Е. Указ. соч.- С. 28.

24. Крапп Э.К. Астрономия. Легенды и предания.- М.: Гранд, 1999.- С. 134.

25. Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА.- 1988.- N 1.- С. 155-157.- Рис.10.

26. Захарова Е.Ю. Указ. соч.- С. 15, 18.

27. Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен...- С. 14-15.